

Живко РАДОВИЋ
Ју музеји и галерије
Подгорица

КОНЗЕРВАТОРСКО-РЕСТАУРАТОРСКИ РАДОВИ НА ЖИВОПИСУ МАНАСТИРА СВ. ТРОЈИЦА У ПЉЕВЉИМА ОД 1996 ДО 1998.ГОД.

Манастир Св.Тројица саграђен је 1537. године, када је јеромонах Висарион са братом Савом и сином Никифором сазидео најстарији дио цркве (наос и олтарски простор), мада постоје индиције да је саграђен и раније. Унутрашња припрага и купола дозидани су 1592. године. Коначан грађевински изглед црква добија 1875. године, када је дозидана спољна припрага.

Живопис у цркви датира из 1592. и 1595. године када су живописани наос и унутрашња припрага са куполом. Живопис у цркви је дјело познатог иконописца тог времена попа Страхинје из Будимља.

Код конзервације живописа треба имати на уму да зидне слике као умјетничка дјела по природи својих стваралачких техника су дјелови саме грађевине а самим тим спадају у непокретне споменике културе. На основу тога највећи проблем конзерватора је свакако добро организовање терена (благовремена набавка материјала и опреме за рад, као и њено допремање до самог објекта).

Елаборат о стању живописа у манастиру Св. Тројица израђен је 1985. године од стране РЗЗЗСК ЦГ са Цетиња аутора Здравка Гаговића. На основу тог елабората екипа РЗЗЗСК ЦГ, Гленца Недјељко и Живко Радовић почетком љета 1996. године наново је обишла објекат ради утврђивања чињеничног стања живописа и података изнесених у елаборату. Визуелним прегледом живописа са пода цркве дошли смо до закључка да елаборат о заштити живописа у највећој мјери одговара затеченом стању. Овом приликом није смо били у могућности сагледати стање живописа у горњим зонама.

Након сагледавања стања живописа и увида у елаборат донијели смо одлуку да конзерваторско-рестаураторске радове на живопису подијелимо у четири фазе или четири физички одвојене цијелине.

Прва цијелина – унутрашња припрага са куполом

Друга цијелина – живопис у првом травеју

Трећа цијелина – живопис у другом травеју

Четврта цијелина – живопис у трећем травеју и олтарском простору.

Сасвим логично се намеће потреба да се са конзервацијом живописа крене од припреме са куполом.

Иако је дуго планиран и припреман посао на конзервацији и рестаурацији овог живописа, на самом почетку смо се суочили са низом проблема, као што су благовремено објезбеђивање средстава и материјала за рад. Ови проблеми су условили рационализацију екипе и скраћивање радних дана. Прва фаза радова на конзервацији живописа трајала је од 10.07.1996. до 10.09.1996. године. Овом приликом је одрађен и значајан дио послова и за следеће фазе радова. Наиме набављена је довољна количина загашеног креча старог 10 година, као и допремање специјалног жутог агрегата за израду декоративних малтера и украсних пломби.

Након подизања скеле, коначно смо могли сагледати стање живописа и у горњим зонама, које су раније биле недоступне за конзерваторски преглед. Овом приликом дошли смо до једног врло значајног сазнања, да је такозвано фреско-сликарство заправо рађено у великој мјери у секо техници, наиме сликар је по свему судећи наносио велике површине фреско малтера за дневно сликање (ђорнате) тако да је живопис од почетног фреско сликарства како је вријеме одмицало прелазило у секо сликарство, а да сам сликар тога није био ни свјестан. Оваква комбинована техника сликања условила је и промјену начина чишћења живописа. Поред овог проблема појавио се и проблем ранијих нестручних конзерваторских интервенција, без података о времену и начину њиховог извођења. Тим интервенцијама захваћене су велике површине у виду постављања ретуш пломби, а сами ретуши су рађени на начин што су и плomba и њена околина у потпуности пресликавани.

Поред ових проблема који ће се сретати и у следећим конзерваторским етапама-фазама, велики проблем за опстанак живописа и његову конзервацију свакако представљају и микро климатски услови у самом манастиру. Црква је са три стране окружена манастирским конацима, а цјелокупна порта старом боровом шумом, сјевероисточно од цркве се налази извор који у појединим временским периодима и те како зна да набуја, али је системом канала спроведен испод порте. Сама црква је укопана у земљу поготову њен сјеверни зид и олтарски простор, наиме терен на којем је подигнута црква нагло пада од истока ка западу, тако да висинска разлика између олтара и улаза у припрату износи скоро два метра. Овакав терен и ови микроклиматски услови условили су константно присуство капиларне влаге у темељима цркве, која се у датим моментима зна издићи и до висине од два метра. Извор који смо већ поменули условава у већем дјелу године стално присуство магле што такође повећава проценат релативне влажности ваздуха, а самим тим и влаге у зидовима.

На живопису је у великој мјери присутна чађ и прашина која се временом таложила на зидове.

Поред живописа чије смо стање описали, у цркви се налази и иконостас из 1806/7 године који је рад попа Симеона Лазовића из Бијелог Поља и у великој мјери подсјећа на иконостас манастира Мораче. Чак је и затечено стање овог иконостаса слично морачком иконостасу, прије конзерваторских радова изведених 1988. године. Конзервацију иконостаса смо предвидјели као пету етапу.

Конзерваторско-рестаураторске радове на овом објекту планирали смо у више етапа из следећих разлога. Први разлог је финансијске природе, на овај начин цијелокупни терет финансијских обавеза распоредили смо на пет буџетских година. Сљедећи разлог је тај што су овакви радови јако компликовани, и поред великих средстава захтјевају ангажовање и састављање екипе од стручњака различитих профила. Један од разлога су и временски услови који владају у Пљевљима, тако да је оптималан период рада у љетњим мјесецима, јун-септембар, а то је опет јако кратак период за цијелокупну конзерваторско-рестаураторску интервенцију на живопису. Тада, а и сада сам мишљења да је период од пет година оптималан. Но и поред добро састављеног плана и програма радова на конзервацији овог живописа након треће етапе 1998. године радови су обустављени из непознатих разлога и до сада нијесу настављани. Највјероватнији разлог за прекид радова су по мени финансије, и неодрађени грађевински послови око цркве (дренажа терена) чиме би се обезбједили бољи услови за наставак конзерваторских радова и очување живописа.

Након обезбјеђивања минималних услова рада, допреме материјала, ревизије елабората са стварним стањем живописа, као и додатним испитивачким радовима отпочели смо конзервацију живописа чији поступак је готово истовјетан у свим етапама.

Конзерваторско-рестаураторским радовима у току три етапе обрадили смо живопис у унутрашњој припрати заједно са куполом, као и живопис у оба травеја тј. до иконостаса.

Након монтаже грађевинске скеле приступили смо уклањању ранијих конзерваторских интервенција. Ова фаза радова спада у грубу и прљаву фазу, наиме врши се уклањање старих ретуш пломби и површина обрађених неадекватним декоративним малтером. Овај посао је одрађен добро наоштраним алаткама, тј. дилјетима. Тек након тога се стављају заштитни фластери дуж ивица оригиналног фреско малтера. Фластери су израђени од памучне санитарске газе са ојачаним ивицама, а као везиво се користи карбоксил метил целулоза (луцелин) растворена у води уз додатак пентоата као дезинфекцијског средства. Обраду ивица фреско малтера радили смо тек након сушења фластера, на начин што смо скалпелима лагано и пажљиво уклања-

ли и последње остатке раније нанешених опшивака. Истовремено смо оригинални фреско малтер засијецали под углом од 60 степени, при том водећи рачуна о сваком милиметру фреско малтера. Оваква обрада фреско малтера је неопходна ради ваљаног и трајног постављања опшивака и декоративног фреско малтера, који би задовољили све естетске критеријуме као и конзерваторску етику.

Тако обрађене ивице фреско малтера се чисте од прашине, а након тога премазују обраним млијеком ради учвршћивања нестабилних површина, на овај начин калцијум присутан у млијеку подстиче и повезује међу собом већ растресени калцијум који се налази у фреско малтеру.

Приликом уклањања ранијих конзерваторских интервенција, тј. уклањања раније наношеног малтера без фреско декорација, у соклу цркве пронађен је камен великих димензија са римским натписом, вјероватно је пренесен са локалитета Муниципијум S за потребе градње цркве.

Опшивање ивица фреско малтера вршили смо у два слоја, а малтер за ове потребе справљан је од старог добро одлежалог креча и жутог агрегата 0 до 2 мм, у односу 3 : 1. Жути агрегат за потребе конзервације у РЗЗЗСК већ дужи период се допрема из мајдана у грбаљском залеђу.

Инјектирање потклубучених површина којих у овој цркви нема у већој мјери, вршено је класичним начином, тј. убризгавањем калцијум казеината и мермерног праха у већ припремљене инјекционе отворе. Број инјекционих отвора зависи од површине која се инјектира. Ако се ради о већој површини онда се прво врши чишћење каверне, на начин што се у дну потклубучења прави рез и отвор гдје се извлачи вишак наталоженог материјала, затим се врши испирање каверне водом и алкохолном како би се и фреско малтер и зид носилац потпуно ослободили од прашине, а самим тим добијемо површину способну да се веже за инјекциону масу. На тој површини ћемо избушити више инјекционих отвора, на различитим висинама, водећи рачуна гдје бушимо те отворе, како бисмо касније лакше ретуширали та мјеста. Инјектирање почињемо од нижих отвора, вршимо убризгавање масе до нивоа тог отвора, тада се престаје са убризгавањем инјекционе масе, инјектирана површина се натезе пресама и чека се неколико дана да се маса осуши. Након сушења приступамо инјектирању у наредном отвору, и поступак у цијелости понављамо све док се не попуни цијелокупна каверна. Некада инјектирање оваквих површина може трајати прилично дуго.

Тек сада се може приступити уклањању фластера од газе, карбоксил метил целулоза као везиво се раствара влажним топлим тампонима вате. При том морамо бити опрезни да фластере никада не скидамо на суво јер за собом могу повући и дјелове боје или страпирати одређене површине. Такође се мора водити рачуна да се цијелокупна карбоксил метил целулоза уклони са лица живописа па чак и из ситних пукотина, јер у случају останка везива на

фреско малтеру и у њему, стварамо погодну површину за развој микро организама.

Чишћење живописа вршено је комбинованом техником, хемијским средствима, а дочишћавање је вршено механички, скалпелима и зубарском полир машиницом. Као хемијско средство користили смо добро познати и већ дуго опробани и коришћени раствор у дестилованој води следећег састава:

Амонијум бикарбонат	50 гр
Натријум карбонат	50 гр
Триплекс	30 гр
Дестилована вода	1 литар

Овако припремљени раствор је у течном стању и није га могуће задржати на живопису дужи период, зато се као носилац раствора користи целулозна пулпа коју можемо натопити раствором и поставити на зидове, на овај начин дејство раствора можемо продужити колико је потребно. Након постављања пулпе са раствором третирану површину прекривамо полиетиленском фолијом и тако спречавамо испарење раствора, а његово дејство усмјеримо у правцу фреско малтера. Код оваквог начина чишћења живописа водимо рачуна да третирамо само онолику површину који касније и можемо дочистити и третирати, а вријеме стајања постављених компреса зависи од случаја до случаја како не би дошло до прекомјерног дејства раствора на бојени слој. У нашем случају прву провјеру дејства раствора урадили смо након 30 минута и констатовали да нијесмо задовољни постигнутим резултатима, дејство компресе наставили смо провјеравати сваких 30 минута и дошли до жељених резултата након 2 сата и 30 минута. Добро обучени конзерватор једним наношењем компресе је у стању да обради 2-3 квадрата. Након скидања компреса добар дио прљавштине остане на самој копреси, а остатак се испира водом којој се додаје алкохол ради бржег испарења употријебљене воде и растварача. Дочишћавање је вршено скалпелима и полир машиницама.

Приликом наношења и уклањања компресе долази до запрљања опшивака фреско малтера и то је главни разлог због којег се не третира цјелокупно оштећење фреско малтера, односно због чега се не поставља декоративни украсни малтер на површинама без живописа.

Већ једном коришћена пулпа се испира у текућој води како би се ослободила прљавштине и раствора а након сушења спремна је за нову употребу.

Сада очишћени живопис остављамо слободном сушењу неколико дана, и тек након тога цјелокупно третирану површину премазујемо раствором „паралоида Б 72” у ацетону чиме постижемо двоструки ефекат, фиксирамо бојени слој и постижемо задовољавајућу транспарентност живописа.

Чишћење живописа, као и сви конзерваторски захвати увијек се изводе од виших ка нижим зонама.

Постављање декоративног малтера, мада на изглед једноставан посао, јако је деликатан и компликован процес и захтијева конзерваторско умјеће. Малтер се углавном наноси у два слоја, првим слојем се попуњавају и изравњавају веће неравнине и за ову врсту малтера користи се грубљи агрегат и креч у односу 2:1, цјелокупна површина се избразда или шрафира и на тај начин се припреми подлога за наношење другог слоја. Након сушења првог слоја малтера наноси се други слој који се припрема од ситнијег агрегата и одлежалог креча у односу 3:1, с тим што се малтер уз влажење утискује у више наврата да би се избјегло пуцање овог слоја малтера, његова дебљина је 0,5-0,7 cm. Након дјелимичног сушења, у нашем случају након 24 сата, специјално припремљеним алаткама се врши уклањање површинске скраме са декоративног малтера, чиме постижемо одређену врсту растера. Оваква обрада декоративног малтера је јако популарна и прихваћена у конзерваторским круговима. Код обраде површина под декоративним малтером у нижим зонама срели смо се са проблемом споријег сушења декоративног малтера. Претпостављам да је и током зидања и сликања цркве влага била присутна у овим зонама, и то је ваљда и једини разлог због чега је сликарство у доњим зонама у цјелости одрађено фреско техником.

На крају конзерваторских радова у јесен 1988. године цјелокупна екипа је била увјерена да ће се радови наставити и наредне године.

Конзерваторско-рестаураторске радове на овом објекту је обавила шесточлана екипа уз повремено присуство историчара умјетности, архитеката, хемичара и микро биолога.

Литература:

- Ч. Марковић и Р. Вујичић, *Споменици културе Црне Горе*, 1997. г.
Т. Пејовић, *Манастири на тлу Црне Горе*, 1995. г.
З. Гаговић, *Елаборат о конзервацији живописа ман. Св. Тројица*, 1985. г.
М. Медић, *Реантика, Заштита зидних слика*, 2003. г.

Živko Radović

PRESERVATION AND RESTORATION OF FRESCOES OF MONASTERY
OF THE HOLLY TRINITY IN PLJEVLJA FROM 1996 TO 1998

Summary

Monastery of the Holly Trinity dated from 1537. It is the endowment of monk Visarion. In 1592, the narthex with the dome was built. Its final looks the church got in 1875, when the outer narthex was added.

The frescoes in the church dated from 1592 and 1595. They were painted by the famous local painter of the time, priest Strahinja from Budimlja.

Beside the frescoes, there is an iconostasis in the church, dated from 1806/7, made by priest Simeon Lazovic from Bijelo Polje.

Preserving and restoring of frescoes had its three phases, in 1996, 1997 and 1998. It was done according to the elaborate plan made in 1985. During those three stages the surfaces decorated with frescoes in the narthex with the dome, as well as those in the naos of the church were done. After 1998, the works were stopped and have not been continued up to the present time.

The restorers faced a big problem represented by the moisture in the foundations and walls of the church, earlier preservation interventions and combined paintings in the upper zones *fresco-secco*.

During the preservation works the following was done:

- removal of the previous preservation interventions
- protection of the original frescoes
- injection of frescoes
- cleaning of frescoes
- *retouche* of frescoes
- processing of surfaces without the fresco plaster
- protection layer of frescoes

The preservation and restoration team had six members from the Republic Direction for the Preservation of the Cultural Monuments from Cetinje, with the participation of the experts from the other fields.